

העברית חיכתה לה: איליאדות בעברית חדשה

מאת יהודה ליבס

(על: הומרוס, אליאדה, תרגום ומבואות אריה סתיו, הוצאת אריה ניר, תל-אביב תש"ע, בשני כרכים; הומרוס, איליאדה, תרגום מיוונית, כתב מבוא והוסיף הערות: אברהם ארואטי, הוצאת מאגנס, ירושלים תשע"ב)

שני תרגומים עבריים חדשים לאיליאדה, אין זה דבר קטן. האיליאדה (ביוונית: איליאס) להומרוס, כך דומה, אינה רק ראשית הספרות האירופית, אלא גם שיאה. היצירה מוקדשת לתיאור אפיזודה אחת של מלחמת טרויה, ובה מתגלה עולמם של הלוחמים. לא רק דרכי הלחימה נפרשים כאן, אלא בעיקר דרכי הרגש והמחשבה. בשיחות ונאומים מרשימים שוטחים הגיבורים את עולמם, את זעמם ותקוותם, את אהבתם ושנאתם, את התאוה והכבוד, את הערכים המנחים אותם, את תרבותם ומנהגיהם ואת דתם ואלהיהם. הקורא, שנסחף לתוך היצירה, יבין לרוחם, ויגלה עד כמה מטיבה היא לשקף את טבע האדם, שבעיקרו לא השתנה מאז ועד היום.

חווית הדמיון בינינו לבין גיבורי האיליאדה מתעצמת לנוכח הכרה מנוגדת אך משלימה המתעוררת גם היא אצל הקורא ביצירה, הכרה בהבדלים התרבותיים שנוצרו בשלושת אלפי השנים המבדילים בינם לבינינו. הקורא חד העין יוכל לגלות התפתחות תרבותית כבר בגוף האיליאדה עצמה. היצירה מכילה יסודות השייכים לתקופת שאותה היא מתארת, תקופת מלחמת טרויה, התקופה המיקנית, במאה השלוש עשרה לפני הספירה, תקופת ממלכות גדולות וצבאות אדירים, וזאת בצד יסודות השייכים לתקופה שבה נכתבה, תקופתו של הומרוס, המאה השמינית לפני הספירה, תקופה שמאופיינת בממלכות זעירות ובמלחמות אבירים יחידים.

יתר על כן. באיליאדה אפשר למצוא אף את שורשי תמורות התרבות שנתרחשו בדורות הבאים: סמכותם של מלכי המדינות המככבים באיליאדה אינה מובטחת ממילא בזכות מוצאם. מלכים אלה נחשבים אומנם לבני אלים מצד אבותיהם או אמותיהם, אבל כדי לשלוט בנתינים עליהם גם להצטיין בעצמם בכוח וגבורה ולהושיע את עמיהם במלחמות יחידים, ובעיקר לשלוט באומנות השכנוע, בכושר נאום באספות, ומכאן, כך דומה, התפתח המשטר הדמוקרטי שנוצר ביוון במאות הבאות.

דוגמה נוספת להטרמת שינוי ערכים עתידי נוכל למצוא באחד הנאומים בספר התשיעי של האיליאדה, שבו מביע אכילס, גיבור האיליאדה, את ספקותיו

בנוגע לערך העליון השורר ביצירה, ערך הכבוד והגבורה, ומהרהר באפשרות לנטוש כל זאת לטובת חיי אושר פרטיים ואנונימיים.

האיליאדה עשויה בהחלט לדבר גם אל הקורא העברי. אל לו לחשוש מן האלהים האחרים הניבטים ממנה, שכן היסוד המאיים של עבודה זרה כבר סר מיצירות הומרוס מזה אלפי שנים. אפילו הנוצרים, שניהלו מאבק קשה עם הדת היוונית העתיקה, בלשונם פגאנית, הרשו לעצמם לאמץ כתבים אלה כיסוד תרבותי. כתבי הומרוס לא היו נותרים בידינו אלמלא מפעלם של חכמים נוצריים במלכות ביזנץ שבילו את ימיהם בלימודם וחקירתם (דוגמה לכך נמצא בפירוש הגדול על האיליאדה והאודיסאה מאת אווסטאטיוס, בישוף סלוניקי במאה השתים עשרה). מידי אלה עבר העיסוק ביצירות הקלאסיות 'הפגאניות' גם לחכמי מערב אירופה, שהפכו ליסוד תרבות הרנסאנס, בציור ובתיאטרון ועוד. גם חכמי ישראל בתקופת חז"ל לא ראו סכנה בכתבים אלה והתירום כחומר קריאה חילוני (ירושלמי, סנהדרין י, א), ואף השתמשו בהם לעתים ביצירותיהם הדתיות (ראה על כך במאמרי 'פורפוריותה של הלנה מטרויה וקידוש השם', הנדפס בספרי עלילות אלהים, וכן באתר האינטרנט שלי <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar>).

הקורא העברי יוכל לגלות אף מקבילות בין עשרים וארבעה ספרי האיליאדה לבין כ"ד ספרי התנ"ך, ואף דמיון בגורלם ההיסטורי: כמו ספר-הספרים גם כתבי הומרוס לא נשכחו מעולם, והם נקראים ונלמדים מאז שנכתבו בעת העתיקה ועד היום הזה. שירת הומרוס והתנ"ך הם גם הכתבים שפורשו ונחקרו יותר מכול, ובעצם לצורך מחקרם נוצר כל מדע הפילולוגיה. חקר הומרוס קדם לחקר התנ"ך והשפיע עליו כבר החל מראשיתו בתקופה ההלניסטית, כפי שהראתה לא מכבר מארן רות ניהוף בספרה האנגלי על הפרשנות היהודית והמחקר ההומרי באלכסנדריה. ובכלל, דומה שהווייתנו התרבותית היום נגזרת בעיקרה משני שורשים אלה הסבוכים ומפותלים זה סביב זה: האחד הוא היהדות, שמקורה בתנ"ך, והשני הוא התרבות המערבית שראשיתה ביוון, והגיעה אלינו גם במישרים מן המערב הנוצרי וגם בתיווך השפה הערבית.

משפג מן האיליאדה טעמה של עבודה זרה, אפשר להשתמש בה להבנת מקבילות בספרות ישראל העתיקה, ואפילו לשם העמקה במושג האלהות. אלהי ישראל, אמת, אין כמוהו באלים, אך בנוגע לטבע האלהי בכלל, אפשר להיעזר גם בספרות חיצונית. אלי האיליאדה אומנם הם אלהים אחרים, אך אין להסיק מכך שאין כל זיקה בינם לבין אלהי אמת. אומנם 'אחרים' הם אך בכל זאת 'אלהים', וכינוי משותף (או 'שם משותף' לפי מורה נבוכים א, ב, בתרגום אבן תיבון) זה מניח אף מצע משותף.

אפשר להציג זאת גם בלשון ספר הזוהר (ח"ב צו ע"א), המאריך להסביר ש'אלהים אחרים' נקראים כך משום שנאצלו משם הקודש 'אלהים', ויצאו החוצה, 'לסטרא אחרא', ולכן נאמר, לדעת הזוהר, 'מלך אלהים על גוים' (תה' מז 9). הזוהר נוקט בדעתו זו גם הלכה למעשה, ומלקט בתורתו ניצוצות קדושה גם מתוך פולחני עבודה זרה, כפי שניסיתי להראות בהרחבה בספרי פולחן השחר: יחס הזוהר לעבודה זרה (הוצאת כרמל, ירושלים תשע"א).

הבנת עניינם של אלהים אחרים יכולה אכן להועיל, כשהיא מספקת ראייה מן הצד, המסוגלת לפקוח את עינינו לראות את מה שכבר איננו רואים בקריאה בכתבי הקודש, מרוב שגרה ודבקות במסורת פרשנות מאוחרת. כתבי הומרוס אכן מתאימים לכך בהיותם חלק מן התרבות הים-תיכונית של התקופה המקראית, שלא מעט כבר התרחקנו ממנה.

ניקח לדוגמה את מוטיב הצפייה באלהות בשעת מלחמה: האלים ההומריים שותפים היו למלחמת טרויה וסייעו למחנות השונים (קנאות מלחמתית יתרה מפגינות דווקא האלות, אתנה והרה בצד היוונים [= 'האכיים'] ובצד טרויה - אפרודיטה). שותפות אלהית מעניקה כמובן יתרון גדול, וכדאי לזהות זאת בעת קרב. אך אלי הומרוס אינם נגלים ברצון אלא נחבאים במסוה של דמויות אנושיות או אף כציפורים על ענפי העצים (איליאדה ז 59). האדם הפשוט אינו מסוגל להבחין בעצמו באל מסתתר, אלא אם כן מסירים האלים מעל עיניו את מחיצת דוק הערפל שמנעה זאת ממנו (איליאדה ה 137), וכיוצא בכך נמצא גם במקרא, המספר איך פקח האל את עיני נער אלישע כדי שיראה את צבא המרום הנלחמים לצדו (מ"ב ו 16-17). אך גם נביאים וחוזים פקוהי עיניים יש בעולם, והם מבחינים באלים בעצמם, כך באיליאדה וגם בתנ"ך. מסיבה זו ביקש ברק בן אבינועם בצאתו לקרב את ליוויה של דבורה הנביאה, אף על פי שבגללה לא תהיה תפארתו על הדרך אשר הוא הולך (שופ' ד 8-9). דבורה אכן מילאה תפקיד זה, ובזמן הנכון הבחינה באל הצועד בשדה המלחמה והודיעה זאת לברק: 'קום כי זה היום אשר נתן ה' את סיסרא בידך הלא ה' יצא לפניך' (14). בתפקיד זה, בימי שיבת ציון, שימשה כנראה נביאה מיוחדת, שנתכנתה 'מבשרת', שצופה מעל הר גבוה ומכריזה לערי יהודה 'הנה אלהיכם' (יש' מ 9). נשים אולי מסוגלות לכך יותר, אך גם 'מבשר' מצאנו בפי אותו נביא, גם הוא עומדות רגליו על ההרים ומבשר לציון: 'מלך אלהיך' (נב 7).

בימינו נתרחקנו גם מעל עבודת האלהים המקורית, שלפי התנ"ך עיקרה רובה בהקרבת קורבנות, וזו הפכה בתודעתנו לזרה ומוזרה, גם בשעה שמשלמים אנו לה מס' פרים שפתינו'. אך הקרבת קורבנות עיקר היא גם בדת הומרוס, שלא פעם עוצר את עלילת האיליאדה כדי להאריך בפרטיהם. פרטי הדינים שונים הם אומנם ברובם, אך אפשר להעלות מהם גם שיתוף רב בדפוס המחשבה הדתית, ולהבין מכך לא מעט. ועוד הקבלות מקראיות בתחומים

שונים, מנהגי חיים וצירופי לשון, עשויות לנמר את שולי טפסי האיליאדה שקוראים בהם חוקרי יהדות.

ברכה מרובה נתברכה אפוא התקופה האחרונה שבה יצאו לאור שני תרגומים חדשים לאיליאדה, אחרי קרוב למאה שנה שבה לא היה ליצירה זו אלא תרגומו של שאול טשרניחובסקי. תרגום טשרניחובסקי אומנם ראוי הוא בעיקרו, ואף כתוב כראוי במשקל הקסמטר דקטילי, אך הוא מחייב את הקורא המבקש להפליג לעולם ההומרי, לסגל לעצמו גם את ההטעמה האשכנזית המלעלית, מה שהיום הוא קושי נוסף בלתי טבעי ולא מתקבל על הדעת.

התרגום החדש של אריה סתיו נעשה במסגרת מפעל אדירים ההולם אולי גיבור מן המיתולוגיה היוונית. בסיומה של קריירה מפוארת בתחומים אחרים, ובמקביל לפעילותו בראש מרכז אריאל למחקרי מדיניות ולעריכת כתב העת נתיב, העמיד אריה סתיו תוך תקופה קצרה עשרים וחמישה כרכים גדולים של תרגומים עבריים שיריים לאפוסים היסודיים של התרבות המערבית, שניתרגמו מכעשר לשונות עתיקות (אומנם שאר היצירות, פרט לאיליאדה, הן בנות ימי הביניים), ואלה מלווים מבואות מקיפים והערות (עם סיומם של אלה כבר נפנה סתיו, כפי שאני שומע, לפרויקטים עצומים אחרים, המוקדשים לרוחו של העם היהודי).

אופקיו הרחבים של המתרגם אכן ניכרים גם בתרגומו הבודדים ובמבואות, ואי אפשר לזלזל בהם ובתרומתם לתרבות העברית החדשה. ועם זאת לכמות ולהתפשטות יש גם מחיר, וזה בא לידי ביטוי במיוחד בתרגום האיליאדה, שהוא מפעל עצום וקשה מכולם. אין הרי להשוות יצירה זו, בעומקה וברמתה, לשאר האפוסים מסוג שירת ביולף או הניבלונגים (גם אם המהדיר הראשון של שירת הניבלונגים כינה אותה 'האיליאדה הגרמנית', כפי שמצטט סתיו במבואו לאותה יצירה).

נוסף על כך, ידיעותיו של סתיו ביוונית הומרית, כפי שהוא מודה בעצמו, אינן מספיקות, ועל כך אין פיצוי שלם גם בכך שהוא נעזר ביודעי יוונית, ואף במשוררת המרהיבה חוה ברכה קורזקובה, שבנוסף להיותה קלסיקנית מצוינת, אף עולה בידה לכתוב שירה עברית במשקל היווני האאולי, הנקוט בשירת ספּו, הגדולה במשוררות יוון העתיקה.

תרגומו של סתיו אומנם אינו מדויק כדבעי ומתפשר על נאמנות בלתי שלמה למקור היווני, אך הוא רהוט ובהיר. סתיו ויתר אומנם גם על הדקטיל, יחידת המשקל המקורי (הטעמה ואחריה שתי הברות בלתי מוטעמות), מחמת הקושי ליצור דקטילים בעברית שנהגית בהגייה ספרדית מלרעית, אך בכל זאת שמר על מתכונת שירת, שבה בכל שורה יש שש הטעמות, בדומה להקסמטר היווני, שבמקום דקטילי הפך בתרגומו לאנפסטי ויאמבי.

לאברהם ארואטי, שתרגומו לאיליאדה התפרסם אך לאחרונה, יש לעומת זאת הכשרה אמיתית כפילולוג קלאסי, שכבר תרגם לעברית יצירות חשובות מיוונית ולטינית. תרגומו אכן מדויק יותר, ומוסר בנאמנות רבה את תוכן האיליאדה, ויש בכך כמובן יתרון גדול. אך עם הקרבה למקור ניכר כאן גם ריחוק, כי ארואטי ויתר על כל משקל, והפך בתרגומו את האיליאדה לפרוזה. בכך לדעתי גם לא הקל על קריאת היצירה, שכן דווקא על כנפי המשקל השירי עשוי הקורא להינשא ולהתקדם דרך כל אלפי שורות השירה, הכלולים בעשרים וארבעה ספרי האיליאדה.

אפשר אולי להצדיק את הבחירה לתרגם בפרוזה בנימוק שתרגום שירי של היצירה, ובפרט בהקסמטרים דקטיליים בהברה ספרדית, זו משימה קשה שדורשת זמן רב, ואילו נקטו המתרגמים בדרך זו, אולי לא היו התרגומים יוצאים כלל לאור עולם. ועם זאת מגוחכת היא ההערה בגב הספר, המכריזה כי תרגומו של ארואטי הוא 'תרגום ראשון של יצירה זו לפרוזה עברית אמנותית ופיוטית', כאילו השינוי משירה לפרוזה אינו ויתור מחמת קושי אלא הישג חדש בלא תקדים.

לדעתי המשקל ההקסמטרי-דקטילי חיוני ליצירת הומרוס ומוטבע בה, ונכון לנקוט בו גם בתרגום (ליתר דיוק: במקבילתו המקובלת, המחליפה את המשקל הכמותי היווני במשקל הנסמך על הטעמת המלים). על כך הרחבתי בביקורתי על תרגום האודיסאה לפרוזה עברית מאת אהוביה כהנא. ביקורת זו, שהתפרסמה בעיתון הארץ מוסף 'ספרים', ג. חשוון תשנ"ז, ניתנת לקריאה גם באתרי הנ"ל, ולשם הקיצור אפנה את הקורא לשם. כאן אסתפק במחאה על הצהרתו של ארואטי במבואו כי 'לא ניתן' לתרגם במשקל הקסמטרי עברי בהברה ספרדית. בכך פוסל הוא, בלא להזכיר, מסורת נכבדה של מתרגמים שנקטו ונוקטים בדרך זה, וביניהם גם אבי מורי ז"ל, יוסף ג. ליבס, ואף גם אני (אוסף של תרגומי שירה עתיקה משלי, חלקה בהקסמטרים, יצא לאור לא מכבר בסדרת דבר-ים בהוצאת כרמל בירושלים, בשם מנמוסיני. גם את תרגום סתיו לאיליאדה ארואטי אינו מזכיר כלל). כזאת גם טען לא מכבר שמעון בוזגלו, בביקרתו הקטלנית והבלתי צודקת כנגד תרגומו של סתיו (הארץ, מוסף ספרים 15.1.2010). אפילו כנגד תרגום זה, שכאמור המיר את ההקסמטרי הדקטילי למשקל מודרני, הרגיל בעברית, טוען בוזגלו: 'האין זה תמוה שגם ב-2010 יש עדיין מי שטורח לכופף את העברית המודרנית אל תוך הסד הזר של מוזיקה לא לה?'

כדי להפריך טענה זו, לא ארבה עוד במלים, אלא אביא כאן לשיפוט הקורא תרגום משלי בהקסמטר דקטילי לשורות הראשונות של האיליאדה, ואחריו את תרגומיהם של סתיו ושל ארואטי. לקורא הבלתי מיומן אזכיר, שיש להטעים בתרגומי את ההברה הראשונה של כל שורה, ולהשאיר בלתי מוטעמת

את ההברה האחרונה. כך גם יבוטאו נכון השמות היווניים (בקביעת צורתם התחשבת' גם במסורת הדורות), כולם במלעיל, חוץ מהשם לטו, אם אפולו, שנקרא במלרע, והשם פריאמוס, מלך טרויה, שיש להטעים את הברתו הראשונה.

ראשית האיליאדה בתרגומי, במשקל הקסמטרי דקטילי:

זַעַם תַּנִּי הָאֵלָה, זַעֲמוּ שֶׁל אַכִּילֵס בֶּן-פִּלֵס,
עַז וְאָרוּר, אֲשֶׁר שֵׁת רַבּוֹת מְכַאֲבוֹת עַל אַכִּיִּים
וּנְפֹשׁוֹת מְרַבּוֹת תִּקְיֹפּוֹת הַשְּׁלִיחַ-הַלָּאָה אֶל הָאֲדֹס
שֶׁל גְּבוּרִים, וְאוֹתָם הוּא כּוֹנֵן כְּבִזָּה גַם לְכָל־
גַּם לְכָל עוֹף הַשָּׁמַיִם, וּבִכֵּן נִשְׁלַמָּה עֲצַת-זֵאוּס,
מִן הַשְּׁעָה שֶׁנִּצְבּוּ רֵאשׁוֹנָה זֶה מוֹל זֶה תְּפוּשֵׁי-רֶגֶז
מֶלֶךְ גְּבוּרִים בֶּן-אַטְרָאוּס וְאִישׁ אֱלֹהִים זֶה אַכִּילֵס.

מי מאלים העמיד את השנים לריב ומלחמת?
בן ללטו ולזאוס, אשר בקצפו על המלך
נגף רע על מחנהו עורר, ועמים אז נחרבו,
כי בכבודו של כהן, אותו כריסס, פגע בן-אטראוס.
זה הן קרב לאניותיהם המהירות של אכיים,
ולשחרר את בתו, בנשאו בלי-שעור מנחת-כפר
ובידיו עטרות-נוי של אפולו, האל מרחיק-ירי
(על שרביטו הן תליות), התחנן כהן אל כל האכיים
אך בעקר אל עורכי הצבאות, אל שני בני-אטראוס:
"הו בני-אטראוס ושאר כל-יפי מצחת-שוק, האכיים
כה יעניקו לכם האלים שוכני-הר האולימפוס
הרס לשית את עיר-פריאמוס, גם לשוב-בטח הביתה,
אך ילדתי שחררו נא וקחו מידי את הכפר
אם את בן-זאוס תיראו, את אפולו אל עז מרחיק-ירי."
זאת אז קבלו בתרועת הסכמה כל שאר האכיים,
גם להדר פני-כהן ומתן נהדר גם לקחת,
אך לא נעמה בלב אגממנון בנו של אטראוס.

ראשית האיליאדה בתרגום סתיו, במשקל הקסמטרי מודרני (אנפסטי-יאמבי):

על זַעַם אַכִּילֵס בְּנוֹ שֶׁל פִּלֵאֹס שִׁירִי, בֵּת הָאֵלִים,
וְעַל הַחֲרָבַן שֶׁהוֹרִיד חֲרוֹנוֹ עַל רֵאשֵׁי הָאֲכַאִים,
עַת אֶל הָדֹס הַשְּׁלִיחַ לוחֲמִים עֲזִי לֵב לְאִין סֹפֵר,

נתן את בשרם מאכל לכלבים ולעוף השמים.

כך חפצו של זאוס נשלם. החל הדבר כאשר ריב התלקח אכזר בין אגממנון בן אטרוס, המולך על אדם, ואכילס בן דמות האלים. ומי מבין בני אלמות הסית זה בזה את השנים? היה זה בן לטו וזאוס, יצא זעמו על המלך,

מגפה על החיל שגר, עמים בחלי כלו. כך נקם את עלבון כהנו, הוא כריסוס. הכלים אגממנון את פני הכהן בבואו אל ספינות האכאים, מבקש לפדות את בתו בתמורה לכפר רב ערה, בידו שרביט פז ועטרת אפולו היורה ממרחק.

תחנתו הוא שטח בפני חיל האכאים, מפציר בבני אטרוס מושלי העמים: "הו, בני אטרוס, הגיד, ואתם, האכאים, חובשי מצחת שוק משבחת, מי יתן ושוכני האולמפוס הרם יסיעו בידכם להחריב את עיר פריאמוס, והביטה לשוב בשלום,

אך השיבו לי את בתי וטלו מידי את הכפר, כך תתנו כבוד לאפולו, בן זאוס היורה ממרחק. נעתרו בקול רם לדברי הפהן גיסות האכאים, גם נאותו מידי לקבל את הכפר שאין לו ערה, אבל לא שבע אגממנון בן אטרוס נחת.

ראשית האיליאדה בתרגום ארואטי, 'לפרוזה אמנותית ופיוטית':

זעם אכילס בן פלאוס שירי אלה, הזעם הנורא אשר המיט אין ספור מכאובים על האכיים, והשליך נפשות גיבורים רבות ואיתנות אל האדס; עשה את גופותיהם טרף לכלבים ולכל בעלי הכנף, ותוכניתו של זאוס נתממשה – למן היום בו לראשונה נחלקו במריבה בן-אטרוס, מלך בני האדם, ואכילס הנהדר.

מי מהאלים הביאם יחד להתעמת בריב? בנם של לטו וזאוס. הרי הוא בכעסו על המלך, עורר מגפה קשה בקרב הצבא, והלוחמים הלכו וגוועו. משום שבן-אטרוס חילל את כבודו של כריסוס הכוהן. זה האחרון בא אצל ספינותיהם המהירות של האכיים למען יפדה את בתו והוא נושא כופר

עצום, ובידיו סמלי אפולון היורה-למרחק מתנוססים על שרביט זהב. התחנן הוא בפני כל האֲכִיִּים, ובפרט בפני שני בניו של אֲטָרָאוֹס, מושלי הצבאות: "בני אֲטָרָאוֹס ויתר האֲכִיִּים הדורי שריון-הרגל, הלוואי האלים אשר אולימפוס ביתם יתירו לכם לבזוז את עירו של פְּרִיאֲמוֹס ולשוב לבתיכם בשלום. אך שחררו-נא את בתי היקרה וקבלו כופר זה בחרדת-כבוד לבן-זָאוֹס, אפולון היורה-למרחק."

אז הריעו הסכמתם כל יתר האֲכִיִּים כי יש לירוא את הכוהן ולקבל את הכופר הנוצץ, אך הדבר לא הסב נחת לבן-אֲטָרָאוֹס, לֶאֱגֶמְמוֹנוֹן, בלבו.